

SOLYMOSI LÁSZLÓ

Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon*

Az anyanyelv és az írásbeliség kapcsolatát régóta vizsgálják. A témát több tudomány, különösen a nyelv-, az irodalom- és a történettudomány művelői kutatják, a történettudomány területéről elsősorban azok, akik várostörténettel foglalkoznak. Magától értetődő, hogy a diplomatika kezdettől fogva vizsgálja az oklevelek nyelvét.¹ Néhány évvel ezelőtt Troyes-ban kongresszust is szenteltek ennek a témának.² Az alábbiakban a hatalmas téma egy szeletéről, az anyanyelv és a jogi írásbeliség összefüggéseiről lesz szó.³

A levéltári forrásanyag kutatásában az elmúlt néhány évtizedben óriási változás történt. Borsa Ivánnak, munkatársainak, majd munkájuk folytatóinak, Rácz Györgynek és kollégáinak köszönhetően a középkori Magyar Királyság szétszabdalt forrásanyaga virtuálisan egyesült. 2010-ben a magyarországi, illetve

* A tanulmány a 2011. január 20-án elhangzott akadémiai levelező tagsági székfoglaló előadás szerkesztett változata.

- 1 *Arthur Giry*: Manuel de diplomatique. Hachette, Paris, 1894. (Utánnnyomás: Genève, 1975.) 464–476.; *Harry Bresslau*: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. I–II. 3. Aufl. De Gruyter, Berlin, 1958. 325–392.; *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.) 21., 109., 231–236., 244., 260–261.; *Olivier Guyotjeannin–Jacques Pycke–Benoît-Michel Tock*: Diplomatie médiévale. Brépols, Turnhout, 1993. (L’Atelier du médiéviste 2.) 92–102. és passim; *Reinhard Härtel*: Notarielle und kirchliche Urkunden im frühen und hohen Mittelalter. Böhlau–Oldenbourg, Wien–München, 2011. 60. és passim.
- 2 La langue des actes. Actes du XIe Congrès international de diplomatique (Troyes, jeudi 11–samedi 13 septembre 2003). A részleges elektronikus kiadás elérhetősége: <http://elec.enc.sorbonne.fr/CID2003/>. Ugyanitt olvasható előadásom („Langues parlées et langues écrites dans la Hongrie médiévale”) rezüméje.
- 3 Az alább idézett tanulmányok kellően érzékeltetik a megközelítés lehetőségeit: *Vizkelety András*: Irodalmak útban a pergamen felé. In: „Látjátok feleim...”. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. 2009. október 29–2010. február 28. Szerk. Madas Edit. OSZK, Bp., 2009. 79–96. Újabb kiadása: in: *Vizkelety András*: Ad fontes. Válogatott tanulmányok. Ausgewählte Schriften. Ünnepi kötet Vizkelety András 80. születésnapjára. Festgabe für András Vizkelety zum 80. Geburtstag. Szerk. Berzeviczy Klára–Jónásik László–Lőkös Péter. A szerkesztésben közreműködött Sarbak Gábor. Szent István Társulat, Bp., 2011. 8–28. (A tanulmány a 2004-ben tartott akadémiai székfoglaló előadás bővített változata.); *Katalin Szende*: Integration through Language: The Multilingual Character of Late Medieval Hungarian Towns. In: Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. Ed. Derek Keene–Balázs Nagy–Katalin Szende. Ashgate, Farnham, 2009. 205–233. Vö. *Ivan Hlaváček*: Dreisprachigkeit im Bereich der Böhmischen

a magyar vonatkozású, de külföldön található mintegy 200 ezer levéltári (kézirattári) egység digitális fényképe az internet segítségével bárhol, bárkinek ingyenesen elérhetővé vált. Ez az anyag Pozsonyban, Zalaegerszegen, Kolozsvárott, Zágrábban vagy éppen Párizsban egyformán hozzáférhető és bizonyos értelemben áttekinthető. Ilyen, nemzetközileg is kivételes lehetőséggel a kutatás korábban nem élhetett. Elődeink, akik munkáját elismerés és megértés illeti, sokkal kedvezőtlenebb kutatási feltételek mellett jutottak számos maradandó eredményre. Témánk szempontjából azonban megjegyzendő, hogy a számítógépes feldolgozás során az esetek túlnyomó többségében a források nyelvét nem tüntették fel. Ezért a középkorból fennmaradt forrásanyag nyelvi megoszlása nem számszerűsíthető, az egyes nyelveken kiadott oklevelek száma és aránya nem állapítható meg.⁴ Mintaszerű e tekintetben Pozsony Város Levéltára több mint ötezer középkori (1159 és 1526 között kiadott) oklevelének jegyzéke, amely minden forrásszöveg nyelvét is megadja.⁵

A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a középkori Magyar Királyság soknyelvűségének ténye vajon mikortól, milyen mértékben és mely nyelvek vonatkozásában tükröződött vissza okleveleinkben, azaz a jogi írásbeliségben. Az elemzés rámutat a 14. századtól kezdve megjelenő német, cseh, majd később magyar nyelvű oklevelek megoszlásának nyelvi, földrajzi és társadalmi hátterére. Magyarázatot nyújt arra, hogy a központi, helyi kormányzati szervek, bíróságok, egyházi intézmények és városok közül vajon miért a városi oklevéladásra volt a leginkább jellemző az anyanyelv használata, és a feltételek miatt a német nyelvű oklevéladás fejlődésének kedveztek a leginkább annak ellenére, hogy a középkor végére a magyar nyelv is feltehetően alkalmas volt a jogi írásbeliségre. Ugyanakkor áttekintést ad azokról a főbb tényezőkről is – köztük a magyar joggyakorlat sajátosságairól és a hiteleshelyek működéséről –, amelyek hatására a latin nyelv egészen a 19. századig használatban maradhatott.⁶

Krone. Zum Phänomen der Sprachbenutzung im böhmischen diplomatischen Material bis zur hussitischen Revolution. In: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Ed. Anna Adamska–Marco Mostert. Brepols, Turnhout, 2004. (Utrecht Studies in Medieval Literacy 9.) 289–310.

- 4 A digitális felvételekkel kiegészített adatbázis elérhetősége: <http://www.mol.arcanum.hu/dldf>. Vö. *Collectio diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára*. DVD-ROM. Szerk. Ráczy György. MOL, Bp., 2008. Az adatok mindkét helyen nyelvi szempontból nagyon hiányosak, megtevesztők, vagyis statisztikailag nem használhatók. Vö. *Peter Bassola: Deutsche Schriftlichkeit in Ungarn in frühneuhochdeutscher Zeit – mit besonderer Rücksicht auf die Zeit bis 1526*. In: *Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen Hutterer und Karl Mollay am 24. November 2000*. Hrsg. Karl Manherz. ELTE Germanistisches Institut, Bp., 2003. (Budapester Beiträge zur Germanistik 38.) 16–17.
- 5 Archív mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností. Vypr. D. Lehotská et al. Archívna správa ministerstva vnútra, Praha, 1956. (= Inventár I.); Archív mesta Bratislavy. Inventár listín a listov. II. (1501–1563). Vypr. Vladimír Horváth. Slovenská archívna správa, Bratislava, 1966. 9–117., 529–551. (pótlás a korábbi kötethez).
- 6 A magyar nyelv az 1844. évi 2. törvénycikkkel vált teljes jogú államnyelvvé. *Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1926. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai).

Szent István király *Intelmeinek* napjainkban igen gyakran idézett hatodik fejezete a jövevények befogadásáról szól. Az ismeretlen szerző azért tartja fontosnak a különféle nyelveket, szokásokat, másféle ismereteket és fegyvereket magukkal hozó külföldiek – klerikusok és lovagok – megtelepedését, mert az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törékeny.⁷ Ez a gondolat összhangban áll a középkori Magyar Királyságban létező többnyelvűséggel, amely alapvetően nem az egyházi társadalom vagy a királyi udvar természetes nyelvi változatosságát jelentette, hanem az ország *lakóinak* a többnyelvűségét.

A Kárpát-medence, amióta csak ilyen irányú ismereteink vannak, mindig is többnyelvű volt, etnikailag nem volt egységes. A 9. század végén keletről érkeztek ide a finnugor nyelvcsalád egyik nyelvét beszélő magyarok és a hozzájuk csatlakozott török vagy iráni nyelvű kazárok. Néhány év alatt uralmuk alá vonták az itt élő szlávokat, avarokat és frankokat. A Kárpát-medence meghódítása után több szakaszban újabb és újabb népek költöztek az országba. Kelet felől a 9. és 10. században a török nyelvű besenyők és kálizok, majd a 13. században az iráni nyelvű jászok és a török nyelvű kunok, nyugat felől pedig a 11. században a neolatin nyelvet beszélő, összefoglaló néven *Latiniként* emlegetett olaszok és franciául beszélő valonok, majd a 12. század közepétől a németek telepedtek be a Magyar Királyságba.

Az újonnan érkezők egy része az ország különböző pontjain, szétszórtan, nem nagyobb egységekben telepedett le. Lakóhelyeikről jobbra az a több mint 200 település áruklodik, amely az ott élő népességről kapta a nevét: ilyenek az Olaszi, Németi, Csehi, Oroszi, Tóti stb. nevű települések. A telepések másik csoportja nem csak egy-egy települést alkotott, hanem egy nagyobb területet vett birtokba. A németeket a 12. század második felében Erdélyben és Észak-Magyarországon telepítették le: Erdélyben mintegy kétszáz, észak-magyarországi lakóhelyükön pedig mintegy hatvan települést, falut és várost hoztak létre. A kunok és a jászok az Alföld középső részén kaptak egybefüggő szállásterületet.

A 13. századtól kezdődően a környező szomszédos országokból a határ menti részekre költöztek be folyamatosan szlávok és románok, az észak-magyarországi városokba, bányavárosokba pedig németek.⁸ A 15. században

7 Sicut enim ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt, que omnia regna ornant et magnificant aulam et perterritant exterorum arroganciam. Nam unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est. – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Typ. Univ., Bp., 1937–1938. (Böv. reprint: Bp., 1999.) II. 625.

8 A fentiekre összefoglalóan ld. Erik Fügedi: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau-Vorträge 1970–1972. Hrsg. Walter Schlesinger. Thorbecke, Sigmaringen, 1975. (Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte – Vorträge und Forschungen 18.) 471–507.; Györffy György: A magyarság keleti elemei. Gondolat, Bp., 1990.; Lajos Kiss: Die sprachlich-ethnisch-kulturelle Gliederung der Ungarn. In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Handbuch zur Ausstellung. I–II. Hrsg. Alfried Wiczorek–Hans-Martin Hinz. Theiss, Stuttgart, 2000. I. 210–212.; Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Lucidus, Bp., 2003. (Kisebbségkutatás Könyvek).

az oszmán-törökök elől menekülő szerbek egy csoportja is helyet talált az országban.⁹

A telepések különféle kiváltságokban részesültek, amelyek rendszerint magukban foglalták papjuk megválasztásának szabadságát is.¹⁰ Ez a nagyon fontos lehetőség azt jelentette számukra, hogy vallásukat saját nyelvükön gyakorolhatták. A katolikus egyház nyelve ugyan a latin volt, de a vallási élet nem létezhetett a népnyelv, az adott közösség anyanyelvének használata nélkül. Gondoljunk csak az imádkozásra, a prédikációkra, a gyónásra vagy később a népénekekre. Ennek jegyében tudatos választás volt, hogy Szent László király az általa alapított zágrábi püspökség élére cseh (*Boemicus*) származású főpapot állított, aki az egyházmegye zömében délszláv lakóival kapcsolatot tudott teremteni.¹¹ Természetes volt, hogy a szebeni nyomda első kiadványai között német nyelvű imádságok is helyet kaptak.¹²

A többnyelvűség sajátos módon tükröződött az etnikailag vegyes népségű településeken.¹³ Buda városában például a németek a Boldogasszony-plébánia-templomba (a mai Mátyás-templomba) jártak, míg a többi templomot azok látogatták, akik nem tudtak németül.¹⁴ Ahol csak egy templom volt, ott is lehetett megoldást találni az anyanyelvhasználat biztosítására. Az eperjesi plébános egy 1454. évi oklevél szerint a németeknek és a magyaroknak külön prédikátort tartott, hogy Isten igéjét anyanyelvükön hirdessék nekik.¹⁵ Kivételes lehetett, ami a

-
- 9 Rokay Péter: A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In: A szerbek Magyarországon. Szerk. Zombori István. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1991. 51–63.
- 10 Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Magvető, Bp., 1981. 300–304.; Kubinyi András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 1999. (METEM Könyvek 22.) 269–282.
- 11 Diplomata Hungariae antiquissima. I. Ed. Georgius Györffy. Akadémiai, Bp., 1992. 261. Vö. Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit Georgius Györffy. Balassi, Bp., 1994. 45. (14. sz.).
- 12 Simon Zsolt: Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből. Magyar Könyvszemle 125. (2009) 1–29. Nyomatott magyar nyelvű imádság (Miatyánk, valamint Üdvözlégy rövid változatban) 1527-ben jelent meg Krakkóban Donatus rövidített nyelvtana német, lengyel és magyar értelemzéssel kiegészített változatának a végén. Melich János: Régi magyar nyomtatványok 1527-ből. Magyar Könyvszemle 20. (1912) 97–109., hasonmás a 101. lapon. Vö. A két legrégebbi magyar nyelvű nyomtatvány. Hasonmásban közléssel s bevezetéssel kíséri Melich János. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1912. 63.; Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Akadémiai, Bp., 1971. 7–8. (7. sz.).
- 13 Székely György: Városok és nyelvek Közép-Kelet-Európában. In: Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek Emlékkönyv. Szerk. Horváth Pál–Révész T. Mihály. Akadémiai, Bp., 1983. 259–270. Vö. *Uő*: Towns and Languages in East Central Europe. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 22. (1976) 429–440.
- 14 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László–Kosáry Domokos. Budapest Főváros Tanácsa, Bp., 1973. (Budapest története II.) 66–67.
- 15 Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 228 759. Kiadása: *Békefi Remig*: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. MTA, Bp., 1906. 291. Vö. *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526. I–II. M. Kir. Ferencz

Nyitra megyei Novák faluban történt. A magyar–szláv nyelvhatáron túl fekvő településen 1517-ben sem a plébános, sem a káplánja nem tudta meggyóntatni a földesúr végrendelkezni akaró feleségét, mert egyikük sem tudott magyarul. Egy átutazóban levő pap gyóntatott helyettük.¹⁶

Az idegen nyelvi környezetben elhelyezkedő szórványtelepülések lakóin azonban sokszor az anyanyelvű vallásgyakorlat sem segített. Ha nem kaptak rendszeres utánpótlást, előbb vagy utóbb beolvadtak a környékbeli népességbe.¹⁷ A spontán asszimiláció azonban a középkori körülmények között igen hosszantartó folyamat volt, a középkor végi Magyarország változatlanul soknyelvű királyság maradt. Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek 1536-ban befejezett munkája szerint a magyarokon (*Hungari, Siculi*) kívül jelentős számban éltek itt szlávok (csehek, a szlovákok elődei, horvátok, szerbek és ruténok), valamint németek, románok, jászok és kunok, sőt franciák (vallonok) is, és valamennyien az anyanyelvüket használták.¹⁸ A jászok nyelvhasználatát egy 1422. évi oklevél hátlapján található feljegyzés is igazolja.¹⁹

A 13. század eleji arengák szerint a tényeket a szóbeliség (*lingua testium, vox testium*) és az írásbeliség (*patrocinium scripture, testimonium litterarum*) hivatott

József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged, 1931–1932. (Acta litterarum ac scientiarum Reg. Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio juridico-politica) I. 372. sz.; *Uő*: A középkori Eperjes magyarsága. Szegedi Füzetek 1. (1934) 91–92., 169–170. Közjegyzői oklevél 1498-ban a tanúk között felsorolja az eperjesi németek prédikátorát, valamint a szlávok káplánját (*capellanus Sclavorum*). DF 229 139. Vö. *Iványi B.*: Eperjes levéltára i. m. II. 780. sz.

16 *Szerémi [Odescalchi Arthur]–Ernyey József*: A Majthényiak és a Felvidék. Történelmi és genealogiai tanulmány. I. Fritz, Bp., 1912. 629–634.; *Fügedi Erik*: Majthényi Mártonné szóbeli végrendelete 1517-ből. Magyar Nyelv 55. (1959) 425–426.; *Kubinyi András*: A szlovákok és Magyarország késő-középkori kormányzata. In: Szlovákok az európai történelemben. Tanulmányok. Szerk. Molnár Imre. Közép-Európa Intézet–Teleki László Alapítvány, Bp., 1994. 19.; *Uő*: Zur Frage der Toleranz im mittellalterlichen Königreich Ungarn. In: Toleranz im Mittelalter. Hrsg. Alexander Patschovsky–Harald Zimmermann. Thorbecke, Sigmaringen, 1998. (Konstanzer Arbeitskreis für mittellalterliche Geschichte – Vorträge und Forschungen 45.) 200–201.

17 *Étienne Szabó*: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. Revue d'Histoire Comparée. Études Hongroises N. S. 1. (1943) 279–330., különösen 282–307. Vö. *Szabó István*: A magyar asszimiláció. In: *Erős Vilmos*: Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója. Csokonai, Debrecen, 2005. (Disputa) 11–74., különösen 15–42. A megmaradás esélyeire ld. *Szűcs Jenő*: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. Magyarságkutatás (1987) 11–27.

18 Totius huius Hungariae regnum continet in se nostro hoc tempore diversas nationes, Hungaros, Alemanos, Bohemos, Sclavos, Croacos, Saxones, Siculos, Valachos, Rascianos, Cumanos, Iaziges, Ruthenos et iam postremo Turcas, quae omnes differenti inter se utuntur lingua, nisi quod aliqua vocabula propter diuturnam consuetudinem atque mutuam commercium aliquam habere videantur similitudinem et symphoniam. In valle Agriensi aliquot pagi incoluntur habiti pro colonis Eburonum, qui nunc Leodienses dicuntur, olim eo traductis. Horum incolae in hodiernum diem Gallicam sonant linguam. – *Nicolaus Olahus*: Hungaria – Athila. Ed. Colomannus Eperjessy–Ladislaus Juhász. Egyetemi Ny., Bp., 1938. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saeculum XVI.) 33–34. (cap. 19.). A székelyek magyar nyelvűségére ld. uo. 23. (cap. 14.).

19 *Németh Gyula*: Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 12. (1958) 233–256. Vö. *Györffy Gy.*: A magyarság keleti elemei i. m. (8. jz.) 316–318.

megörökíteni.²⁰ A szóbeliség a használt, beszélt anyanyelvek (*lingua materna, lingua laica*) számától függően a kezdetektől fogva mindig is többnyelvű volt, míg az írásbeliséget a latin rítusú kereszténység felvételének megfelelően alapvetően egyetlen tanult nyelv, a latin határozta meg. Az egyház, ez a transzcendens küldetéssel, saját nyelvvel, jogrendszerrel és bíraskodással rendelkező, nemzetek feletti – szupranacionális – intézmény döntő szerepet játszott az írásbeliségben.

Az első ezredfordulón induló magyarországi oklevéladás még a középkoron túl is a latin nyelvet használta.²¹ A gyakorlat teljesen egységes volt egészen a 14. század elejéig. Csak kivételesen bukkan fel a latin oklevelek között egy-egy görög nyelvű királyi oklevél. Szent István király a 11. század elején, III. Béla király pedig a 12. század végén adott ki ilyet.²² A sajátos nyelvválasztás háttérében az állt, hogy mindkét esetben görög rítusú monostor volt a kedvezményezett, az oklevélnyerő (*destinatarius*), vagyis ennek jogairól szólt az oklevél. A latin nyelvű szövegekben természetesen kisebb-nagyobb számban csaknem minden oklevélben előfordulnak magyar vagy más nyelvű szavak (földrajzi nevek, személynévek, köznevek), kifejezések, mondattörédek.²³ Gondoljunk csak a legismertebb példára, az 1055-ben kiadott Tihanyi alapítólevélre. De most nem ezekről lesz szó, velük alapvetően a nyelvtudomány, illetve a településtörténet foglalkozik.

A domináns latin mellett a középkori jogi írásbeliségben három vulgáris nyelv: a német, a cseh és a magyar jutott szerephez. Közülük a német nyelv használata volt a legjelentősebb. Fokozatosan terjedt el az egészben vagy részben német lakosságú városokban, nyugatról kelet felé haladva. Kezdetei a 14. század elejéig nyúlnak vissza.

A legkorábbi emlékek a bajor–osztrák nyelvtérrel szomszédos Nyugat-Magyarországhoz kötődnek. Ez a régió, amely Pozsony és Sopron városokkal együtt az osztrák hercegség keleti határánál feküdt, jelentős német lakossággal rendelkezett. Szoros gazdasági, egyházi és személyi kapcsolatok fűzték a

20 Que geruntur in tempore, ne processu temporis a labili hominum memoria paulatim evanescent cum tempore, poni solent in lingua testium et scripture patrocínio perennari. – II. András király 1228. évi oklevéléből idézi *Kurcz Ágnes*: *Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 70. (1962) 327.; *Evanescunt cum tempore, que geruntur in tempore, nisi a voce testium vel testimonio litterarum summant firmamentum*. – Benedek aloraszágbíró 1221. évi ítéletleveléből idézi: *Franz Eckhart*: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Wagner, Innsbruck, 1914. (Klny. a Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 9. Heft 2-ből.) 412.

21 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 260.; *Hajnal István*: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés*. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. 1933. október 7. Bp., 1933. 192., 211–212.; *Uő*: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*. Századok 76. (1942) 150.

22 *Solymosi László*: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Argumentum, Bp., 2006. 193–194.

23 Összefoglalóan ld. *Hoffmann István*: *A magyar nyelv hazai szórványemlékei*. In: „Látjátok feleim...” i. m. (3. jz.) 13–31.

szomszédos osztrák területéhez, ahol a 13. század végén, 1281-ben a hercegi kancellária, majd 1291-ben a bécsi városi kancellária, végül pedig 1297-ben Bécsújhely város adta ki az első német nyelvű okleveleket.²⁴ Viszonylag későn, hiszen német nyelvterületről a 13. századból már 1220 tájékatól kezdődően mintegy 4500 német nyelvű oklevél maradt fenn, s közülük 29-nek a latin szövege is megvan.²⁵ A földrajzi közelség miatt nem meglepő, hogy az első magyarországi vonatkozású német nyelvű források a szomszédos osztrák hercegségben készültek.

A legkorábbi oklevelet Bruck an der Leitha város adta ki 1315-ben a heiligenkreuzi apátság számára.²⁶ Ebben egy helybeli polgár és felesége lélek-váltás-adományként szőlőt ajándékozott Heclainsperg (Hackelsberg) szőlőhegyen az apátságnak. Ez a szőlőhegy az osztrák városhoz közel, de már a magyarországi Winden (Sásony) település határában feküdt, ahol az apátság is birtokos volt.²⁷ Egy másik, 1318-ban Bécsben megfogalmazott magánoklevél a Nyugat-Magyarországon birtokos Szentgyörgyi család egyik tagjának, Bazini és Szentgyörgyi Sebesnek a testvérével való megállapodásáról szól.²⁸

Néhány évvel később a bécsújhelyi osztrák polgárok és a Nyugat-Magyarországon birtokos Osl nemzetség tagjai vitába keveredtek egymással. Nézeteltéréstüket Nagymartoni Pál tekintélyes környékbeli magyar birtokos, a későbbi or-

24 *Mollay Károly*: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Akadémiai, Bp., 1982. (Nyelvészeti Tanulmányok 23.) 120.; Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300. I–IV. Hrsg. Friedrich Wilhelm et al. Schauenburg, Lahr, 1932–1963. IV. 2670. sz.

25 *Ursula Schulze*: Lateinisch–deutsche Parallelurkunden des 13. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Syntax der mittelhochdeutschen Urkundensprache. Fink, München, 1975. (Medium Aevum. Philologische Studien 30.) 104. Vö. *Guyotjeannin, O.–Pycke, J.–Tock, B.-M.*: i. m. (1. jz.) 94.

26 *Johann Nepomuk Weis*: Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde. I–II. Kaiserl.-Königl. Hof- u. Staatsdruckerei, Wien, 1856–1859. (Fontes Rerum Austriacarum 2. Abt.: Diplomataria et acta 16.) II. 43.; Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–V. Bearb. Hans Wagner et al. Böhlau–Burgenländische Landesregierung, Graz etc., 1955–1999. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7. Reihe; = Urk. Burg.) 87. Itt említtem meg, hogy Kassa városnak a helybeli szücsceh számára 1307-ben kiállított német nyelvű oklevele jóval később keletkezett, mint keltezése mutatja. Valójában valamikor 1448. évi átírása előtt állítható ki. Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Veda, Bratislavae, 1980–1987. (= Reg. Slov.) I. 486. sz.; Anjou-kori oklevéltár. I–XV., XVII., XIX–XXI., XXIII–XXVIII., XXXI. Főszerk. Kristó Gyula–Almás Tibor. Bp.–Szege, 1990–2010. (= AOkl.) II. 189. sz.

27 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Akadémiai, Bp., 1963–1998. IV. 176–178.

28 MOL Diplomatikai Levéltár (= DL) 1923. Kiadása: Anjoukori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. MTA, Bp., 1878–1920. (Magyar Történelmi Emlékek. I.: Okmánytárak) I. 475–476. Vö. Reg. Slov. II. 358. sz.; AOkl. V. 194. sz. – Itt jegyzem meg, hogy Esztergomban ennél régebbi, 1315-ben Sankt Pöltenben kiadott német nyelvű oklevelet is őriznek, de ennek nincsen magyarországi vonatkozása. Prímási Levéltár (Esztergom), Arch. Saec. T–22–485: DF 248 737. Kiadása: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Ordine chronologico dispositis, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz et al. Strigonium–Bp., 1874–1999. II. 704–705.

szágbíró közreműködésével rendezték, aki aztán a saját nevében és pecsétje alatt 1323-ban német nyelvű oklevélbe foglalta ezt a megállapodást.²⁹

A német nyelvű oklevelek nyugat-magyarországi térhódításában jelentős része volt az osztrák heiligenkreuzi ciszterci apátságnek. Ez a Bécs közelében, a bécsi erdőben fekvő egyházi intézmény két szálon is kötődött a nyugat-magyarországi régióhoz. Egyfelől itt működött leányapátsága, a borsmonostori (Klostermarienbergről) ciszterci monostor, másfelől számos birtokkal rendelkezett ezen a területen. Kiemelendő, hogy Pozsony város környékén, sőt magában a városban is volt birtoka.³⁰ Ezeknek a sajátos kapcsolatoknak az eredménye hamarosan a jogi írásbeliségben is nyilvánvalóvá vált. A borsmonostori apát 1355-ben kiadta az apátság első német nyelvű oklevelét,³¹ Pozsony város írásbelisége pedig ennek a kapcsolatnak is köszönhetően, a későbbiekben szorosan összekapcsolódott a német nyelv használatával.

A városi írásbeliség Magyarországon a 13. század derekán bontakozott ki, és eleinte természetesen latin nyelvű volt.³² A német nyelvű városi oklevéladással szintén a nyugat-magyarországi régióban találkozunk először. Az első német nyelvű városi oklevél 1352-ben Sopronban látott napvilágot.³³ Pozsony néhány évvel lemaradt, hiszen itt 1360-ból ismerjük az első ilyen városi kiadványt.³⁴ A kezdetek ugyanakkor itt jóval korábbra nyúlnak vissza. Az 1360 előtti időkből több pozsonyi polgár német nyelvű oklevele maradt fenn, jobbára a heiligenkreuzi apátság levéltárának köszönhetően.³⁵ Egy pozsonyi asszony 1319-ben a maga és elhunyt férje lelki üdvéért a heiligenkreuzi apátságnek adományozta pozsonyi szőlejét. Döntéséről német nyelvű magánoklevelet készített, amelyet Pozsony város és egy magánszemély pecsétjével erősítettek meg, mivel neki magának nem volt saját pecsétje.³⁶ Ez volt az első alkalom, hogy né-

29 Urk. Burg. III. 158. Vö. AOkI. VII. 342. sz.

30 *Ferenc L. Hervay*: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Editiones Cistercienses, Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) 63., 104–109.

31 DF 201 788. Kiadása: Hazai okmánytár. I–VIII. Kiadják Nagy Imre et al. Sauerwein etc., Győr–Bp., 1865–1891. III. 166. A kiadást javítva, újból közli szövegét *Mollay K.*: i. m. (24. jz.) 123. Említi *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 223.

32 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 147.; *Házi Jenő*: A városi kancellária kialakulása Sopronban. Soproni Szemle 10. (1956) 202–215.; *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. 2. bőv., jav. kiad. MNM, Bp., 1993. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico digesta) 65., 128–129.; *Kubinyi András*: Buda város pecséthasználatának kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából 14. (1961) 119–120.; *Uő*: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei. In: Székesfehérvár évszázadai. II. Szerk. Kralovánszky Alán. István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1972. 151–155., 158–160.

33 Az oklevelet a bécsi városi levéltárban felfedezte és szövegét fordítással együtt közölte *Házi Jenő*: Sopron város legrégebb német nyelvű oklevele. Soproni Szemle 17. (1963) 169–170. A kiadást javítva, újból közli szövegét *Mollay K.*: i. m. (24. jz.) 122–123.

34 DF 238 789. Vö. *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. III. Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez. Pozsonyi Első Takarékpénztár, Pozsony, 1894. 364.; Inventár I. 175. sz.

35 1326: *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) II. 109–110., vö. AOkI. X. 104. sz.; 1348: DF 241 332. (Inventár I. 101. sz.); 1359: *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) II. 247–248.

36 *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) 61–62. Vö. Reg. Slov. II. 490. sz.; AOkI. V. 578. sz.

met nyelvű oklevelet városi pecséttel láttak el. Nem Heiligenkreuz, hanem Pozsony város levéltára őrizte viszont meg Hambok Jakab pozsonyi polgár és felesége adóslevelét 1346-ból.³⁷ Magánjogügylet esetében, ha a körülmények úgy kívánták, a pozsonyi kanonoki testület, a káptalan sem idegenkedett a német nyelv használatától. A pozsonyi prépostság gondnoka és káptalanja 1348-ban ezen a nyelven foglalta oklevélbe az osztrák féllal történt megállapodást.³⁸

A 14. század végére mind Sopronban, mind Pozsonyban általánossá vált a német nyelvű városi oklevél. Sőt Pozsony város esetében az 1399-ben kiadott oklevél latin nyelve már kivételesnek tekinthető. Ebben az esetben a tartalom indokolta a nyelvválasztást, ugyanis a város olyan megegyezést foglalt írásba, amely egyházi személyek, a győri püspök és rokonsága, valamint a pozsonyi káptalan között született egy pozsonyi házról.³⁹ A német nyelv használatát tovább erősítette, hogy 1451-ben Pozsony város tanácsa a városi ingatlanforgalommal kapcsolatos írásbeliség egészét a maga hatáskörébe vonta. A rendelkezés szerint városi ingatlanügyekben a helybéli (pozsonyi) káptalan vagy más idegen hatóság pecsétje alatt kiadott oklevelek nem bírtak jogerővel.⁴⁰

A városi írásbeliség jellegzetes termékei voltak a város és a polgárok különféle ügyeit rögzítő városkönyvek.⁴¹ A városkönyv műfaja a 14. század második felében minden bizonnyal a nyugati szomszédos német területek hatására terjedt el Magyarországon.⁴² A legkorábbi városkönyvek latin nyelvűek voltak, de a német nyelv használata előbb-utóbb itt is megjelent és gyakorivá vált. Az élenjáró e téren is Sopron és Pozsony volt, ahol a 14. század végétől, illetve a 15. század elejétől kezdődően németül vezették a vegyes tartalmú, illetve a különféle tematikájú városkönyveket, mint például a végrendeleteket tartalmazó köteteket vagy

37 DF 238 714. Kiadása: *Mollay K.*: i. m. (24. jz.) 121–122. Vö. Inventár I. 93. sz.

38 DL 7544. Kiadása téves dátummal és jelzettel: Urk. Burg. V. 202–203. Az eredeti oklevél 1390. évi átirása: DL 7545. Vö. *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 221.

39 Zsigmondkori Oklevéltár. I–XI. Összeállította Mályusz Elemér et al. Akadémiai–MOL, Bp., 1951–2009. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.; = ZsO) I. 6076. sz.

40 *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. MTA, Bp., 1894. 134. Vö. *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 232.

41 *Oswald Redlich*: Die Privaturkunden des Mittelalters. Oldenbourg, München, 1911. (Handbuch der mittelalterlichen und neuen Geschichte IV/3.) (Reprint: München, 1969.) 189–192.

42 *Franz Kováts*: Preßburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter. Eine einleitende Studie zur Herausgabe des Preßburger Grund- und Satzbuches 1439–1517. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 39. (1918) 45–51.; *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 233–234. Szükség lenne a különféle középkori városkönyvek és kiadásaik teljes körű számbavételére. Vö. *Blazovich László*: A forráskiadó Ilpo Tapani Piirainen. Századok 138. (2004) 500–502.; *Uő*: A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 1. (2006) 73–83.; *Csukovits Enikő*: Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. A selmecbányai 14–15. századi városkönyv bűnesetei. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. MTA TTI, Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) 202–214.; *Vladimír Rábik*: Pôvod a funkcia knihy úctov slobodného kráľovského mesta Trnavy z rokov (1392/1393) 1394–1530. Slovenská archivistika 43. (2008) 2. sz. 7–8.

a városi telkek, ingatlanok forgalmát nyilvántartó telekkönyveket.⁴³ Latin szöveg kivételesen fordult elő bennük. A pozsonyi végrendeleti könyvben 1487 előtt a 449 bejegyzésből mindössze négy volt latin nyelvű.⁴⁴

A városi szokásjogot, az együttélés szabályait jogkönyvekben rögzítették. Magyarországon a 15. század első felében két jelentős jogkönyv is készült, mindkettő német nyelven: a Szepesi Jogkönyv (Zipser Willkür)⁴⁵ a szepesi városok, a Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht)⁴⁶ pedig a főváros számára.

A német nyelv használatának elterjedése városonként más-más időpontban történt. Sopron és Pozsony példáját fáziskéséssel követte a többi német város. A legrégebbi selmebányai városkönyvben a bejegyzések többsége 1400-tól kezdődően német nyelvű volt.⁴⁷ Csaknem száz esztendő kellett ahhoz, hogy az erdélyi századok körében megjelenjen az első német nyelvű forrás. 1411-ből fennmaradt Chraus Márton nagyszzebeni polgár német nyelvű elismervénye arról, hogy hány új magyar forinttal tartozik egy bécsi polgárnak az átvett szövetért.⁴⁸ Ez a nyugta

43 *Károly Goda–Judit Majorossy*: Städtische Selbstverwaltung und Schriftproduktion im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. Quellenkunde für Ödenburg und Pressburg. Pro Civitate Austriae 13. (2008) 80–100. Vö. *Arne Ziegler*: Actionale Protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Preßburg aus den Jahren 1402–1506. Slovenské Národné Múzeum–Múzeum Kultúry Karpatských Nemcov, Bratislava, 1999. (Acta Carpatho-Germanica 4.) 12–16.; *Juraj Šedivý*: Die Anfänge der Beurkundung im mittelalterlichen Preßburg (Bratislava). In: Wege zur Urkunde, Wege der Urkunde, Wege der Forschung. Beiträge zur europäischen Diplomatie des Mittelalters. Hrsg. Karel Hruza–Paul Herold. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2005. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters 24.) 81–115.

44 Das Preßburger Protocollum testamentorum 1410 (1427)–1529. I. 1410–1487. Hrsg. Judit Majorossy–Katalin Szende. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2010. (Fontes Rerum Austriacarum 3. Abt.: Fontes Iuris 21/1.) 55., 197., 271., 311. (6., 145., 202., 237. sz.). Mindegyik esetben a hozott latin nyelvű szöveget másolták le.

45 *Ilo Tapani Piirainen–Maria Paponová*: Das Recht der Spiš/Zips. Texte und Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. I–II. Universität Oulu, Oulu, 1992. (Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu 8.). Vö. *Demkó Kálmán*: A szepesi jog (Zipser Willkühr). Keletkezése, viszonya országos jogunkhoz és a németországi anyajogokhoz. MTA, Bp., 1891. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XV/3.); *Vizkelety András*: Adalékok a szepességi városok középkori jogtörténetéhez. Jogtörténeti Tanulmányok 3. (1974) 253–265.; *Blazovich László*: A Szász tükör és a Szepesség joga. In: *Eike von Repgow*: A Szász tükör. Közreadja Blazovich László–Schmidt József. Pólay Elemér Alapítvány–Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005. (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 5.) 43–90.

46 Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrsg. Karl Mollay. Böhlau, Weimar, 1959. Fordítása: Buda város jogkönyve. I–II. Közreadja Blazovich László–Schmidt József. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.). Vö. *Kubinyi A.*: Budapest története i. m. (14. jz.) 80–81; *Blazovich L.*: A budai jogkönyv i. m. (42. jz.) 73–83.

47 *Csukovits E.*: i. m. (42. jz.) 214.

48 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hrsg. Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller et al. Verein für Siebenbürgische Landeskunde etc., Hermannstadt etc., 1892–1991. (= Urk. Sieb.) III. 514–515. Vö. ZsO III. 1296. sz. Említi *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 244. Az osztrák herceg, ill. Bécs városa már 1401-ben állított ki német nyelvű oklevelet Nagyszzeben számára. Urk. Sieb. III. 262–263. Vö. ZsO II. 1178., 1179. sz. Itt

azonban nem Nagyszébenben, hanem Bécsben íródott, s ott is őrződött meg. Nagyszében város első német nyelvű kiadványa 1453-ból származik.⁴⁹ A város azért használta kivételesen ezt a nyelvet, mert a címzett Bécs városa volt. A 15. század második felében még kevés Erdélyben a német nyelvű forrás, és ami van, az leginkább céhes vonatkozású.⁵⁰ A latin nyelv használata az oklevelekben, levelekben, városkönyvekben mindenütt visszaszorult, de nem egyforma mértékben. Az északkelet-magyarországi Kassa esetében a nyelvhasználatbeli fordulat, a latinról németre váltás 1460 után, az erdélyi szász városokban pedig csak a 16. században következett be.⁵¹

A fordulat ellenére a középkori városi írásbeliségben a latin nyelv használata korlátozott mértékben mindvégig megmaradt. A városok változatlanul ezen a nyelven érintkeztek a kormányzati és bírói szervekkel. A német városkönyvekben továbbra is előfordultak latin nyelvű bejegyzések és formulák. A német szövegben sokáig latin kelteztést használtak. Eperjesen a 15. század derekán magyar nyelvű jogi szakkifejezéseket is belefoglaltak a német szövegbe.⁵² Nem sokkal később ugyanebben a városban a humanizmus (közelebbről a krakkói egyetemen böcsészetből fokozatot szerzett városi jegyző) a latin nyelvet nagyobb szerephez juttatta a városi írásbeliségben.⁵³

Buda és Zágráb, noha más-más módon, a kivételek közé tartozott. A fővárost magyarok és németek lakták. A két közösség egyenlő arányban képviseltette magát a város vezetésében. Albert király 1439-ben olyan rendszert vezetett be, amelyben a tanácsot fele-fele arányban németek és magyarok alkották, a bírót pedig évente váltakozva a németek és a magyarok közül választották.⁵⁴ Mint említettük, a 15. század első felében német nyelven szerkesztették meg a Budai Jogkönyvet, amely a szabad királyi városokban a joggyakorlat zsinórmértékévé vált. Pozsony hasonló intézkedését megelőzve, a Budai Jogkönyv előírta, hogy az

említendő, hogy egy 1336. évi forrás a német nyelv írásbeli használatára utal. Urk. Sieb. I. 479. Vö. *Auner Mihály*: Az erdélyi szászok oklevelei a XV. század kezdetéig. Zikeli, Beszterce, 1912. 51.; *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 232. A forrásról bebizonyosodott, hogy újkori hamisítvány. Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Bev., jegyz., közléstesi: Jakó Zsigmond. I–II. Akadémiai, Bp., 1997–2004. (= EO) II. 903. sz.

49 Urk. Sieb. V. 2847. sz. A város 1454-ben német nyelven tájékoztatja Bécsset a török veszélyről. Uo. 2911. sz. A német városrészsel rendelkező Pécs városa szintén németül írt Bécs városának. *Béla Iványi*: Das Deutschtum der Stadt Eperies im Mittelalter. Südost-Forschungen 5. (1940) 363.

50 Urk. Sieb. VI. és VII. passim.

51 *Ondrej R. Halaga*: A kassai városi könyvek (1394–1737). Levéltári Híradó 7. (1957) 534.; *Jakó Zsigmond–Radu Manolescu*: A latin írás története. Európa, Bp., 1987. 92. (A vonatkozó rész Jakó Zsigmond munkája.) Vö. *Auner M.*: i. m. (48. jz.) 51.

52 *Iványi Béla*: Jogtörténeti vonatkozások Eperjes város középkori számadáskönyveiben. In: Em-lékkönyv Fejérvapatak László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szem-ináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Franklin, Bp., 1917. 254.; *Uő*: A középkori Eperjes magyarsága i. m. (15. jz.) 89., 171–172.

53 *Iványi B.*: Das Deutschtum der Stadt Eperies i. m. (49. jz.) 378., 389–390., 395.; *Szende, K.*: i. m. (3. jz.) 209.

54 *Kubinyi A.*: Zur Frage der Toleranz i. m. (16. jz.) 204–205.

ingatlanokkal kapcsolatos ügyletekről városi oklevél készüljön, és kimondta, hogy egyéb oklevél e tárgyban nem érvényes. Pozsonnyal ellentétben itt mégsem vált uralkodóvá a német nyelv a városi oklevéladásban. Bizonyára azért nem, mert a városban a németek mellett jelentős magyar nyelvű népesség létezett. A német nyelv használata a budai városi oklevelekben csak a 15. század közepén kezdődött, és a latin nyelv alkalmazása továbbra is jelentős maradt. Az örökjogot tartalmazó okleveleket Buda városa általában latinul, a nem örök érvényű pátenst és a zárt okleveleket pedig gyakran német nyelven adta ki.⁵⁵ A középkor végén a budai német mészáros céh számára is latin nyelvű kiváltságleveleket állítottak ki, noha a mészárosok németül vezették a céhkönyvüket.⁵⁶ Ezt a latin nyelvű örökérvényű kiváltságlevelet aztán Buda városa természetesen latinul írta át a magyar népességű Debrecen számára is.⁵⁷

Zágráb királyi városban négy etnikum élt. Súlyuk valószínűleg egyforma volt, mert a tanácsot 1377 óta ugyanannyi számú szláv, magyar, olasz és német alkotta.⁵⁸ 1377 és 1436 között a nyolc esküdtet és a 20 tanácsnokot beszélt nyelvük szerint sorolták fel. A német, szláv, magyar és olasz nyelvű csoportba azonos számú tag: két-két esküdt, illetve öt-öt tanácsnok tartozott.⁵⁹ Talán épp e soknyelvűség hatására, a nyelv közvetítő szerepének fontossága miatt a városban semmiféle nyelvhasználati fordulat nem következett be. A városi írásbeliség a középkor végéig megőrizte a latin nyelvet.

A központi és helyi kormányzati szervek és bíróságok oklevelei között is akadnak német nyelvűek, noha általánosságban elmondható, hogy számuk eltörpül a latin nyelvű kiadványok mellett. A pozsonyi ispán (*burggraf*) 1320-ban,⁶⁰ Nagymartoni Pál országbíró pedig 1343-ban⁶¹ állított ki egy-egy német nyelvű kiadványt. Az előbbi nyugta, míg az utóbbi ítéletlevél volt. Mindkét oklevél a heiligenkreuzi apátság javára intézkedett, ami magyarázatul szolgál a nyelvválasztásra.

Diplomáciai ügyekben az 1370-es évekből maradtak fenn német nyelvű királyi oklevelek.⁶² Nagy Lajos magyar és lengyel király István bajor herceggel

55 *Uő*: Budapest története i. m. (14. jz.) 83.

56 A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. *Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk. Kenyeres István. BFL–BTM, Bp., 2008. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez) 352–363., 377–380.

57 *Uo.* 393–395.

58 *Klaus-Detlev Grothusen: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. Harrassowitz, Wiesbaden, 1967. (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen I.: Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 37.) 143–146.

59 *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*. IV–VIII. (Libri citationum et sententiarum). Ed. Johannes Bapt. Tkalčić. Zagrabiae, 1897–1902. V. 75., 217., 230., 287., 291., 318., 335., VI. 248., 266.

60 *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) II. 64–65. *Vö. Reg. Slov.* II. 554. sz.; *AOkl.* V. 841. sz.

61 *Weis, J. N.*: i. m. (26. jz.) II. 185.; *Urk. Burg.* V. 27–28. *Vö. AOkl.* XXVII. 419. sz.

62 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 190–191.

együtt 1371 nyarán Pozsonyban német nyelvű oklevelet adott ki.⁶³ A következő év őszén ugyanezen a nyelven Sopronban bocsátott ki oklevelet a magyar uralkodó.⁶⁴ Mindkettő tartalma hasonló volt, arról biztosították III. Albert és III. Lipót osztrák hercegeket, hogy hercegségük határait tiszteletben tartják. Mivel Sopron és Pozsony városa ekkorra már járatos volt német nyelvű oklevelek kiállításában, szükség esetén a magyar király igénybe vehette a két város jegyzőjének tudását az oklevelek megszövegezésében.⁶⁵

A diplomáciai kapcsolatokban olykor előfordult, hogy ugyanarról a tárgyról egyidejűleg két különböző nyelvű oklevelet állítottak ki. Az ilyen típusú párhuzamos oklevéladás legkorábbi példái Vilmos, III. Lipót osztrák herceg fia és Hedvig, Nagy Lajos magyar és lengyel király leánya házassági ügyében keletkeztek. Az osztrák herceg 1374-ben, nem sokkal Hedvig születése után latin nyelvű oklevélben tett ajánlatot a magyar uralkodónak a gyermekeik közti frigyre.⁶⁶ Nagy Lajos szintén latin nyelvű oklevélben fogadta el az ajánlatot.⁶⁷ A házassági szerződést 1380. február 12-én Zólyomban a magyar király Erzsébet anyakirálynéval és Erzsébet királynéval együtt külön latin és külön német nyelvű oklevélbe foglalta, és mindkettőt a főpapok és főurak is megerősítették pecsétjeikkel.⁶⁸ Nem sokkal később, 1381. március 20-án kilenc királyi város (Buda, Visegrád, Fehérvár, Kassa, Trencsén, Zágráb, Nagyszombat, Pozsony és Sopron) közösen latin és német nyelvű oklevelet adott ki, amely szerint valamennyien esküt tettek, hogy tiszteletben tartják Vilmos osztrák herceg és Hedvig magyar királylány házassági szerződését. A két sokpecsétes városi oklevelet Bécsújhelyen állították ki.⁶⁹ A magyar uralkodó és a királyi városok számára

63 DF 257 994. (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv [= ÖStA HHStA], Urkundenabteilung, Allgemeine Urkundenreihe 1371. júl. 2.). Kiadása: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Szerk. Wenzel Gusztáv. I–III. MTA, Bp., 1874–1876. (Magyar Történelmi Emlékek IV.: Diplomáciai emlékek 1–3.) III. 10–11.

64 DF 257 995. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Allgemeine Urkundenreihe 1372. okt. 16.). Kiadása: Magyar diplomáciai emlékek i. m. (63. jz.) III. 37–38.

65 A két oklevél Szentpétery feltevése szerint nem a magyar királyi kancelláriában készült. *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 190–191.

66 Magyar diplomáciai emlékek i. m. (63. jz.) III. 85–86. (Az adatbázisból hiányzik.)

67 DF 258 365. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 224.). Kiadása: Magyar diplomáciai emlékek i. m. (63. jz.) III. 103–104.

68 A német nyelvű oklevél: DF 258 367. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 238/1.). A latin nyelvű oklevél: DF 258 368. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 238/2.). Vö. *Lóvei Pál*: Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevélén függő pecsétek. In: *Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor–Rácz György. MTA TTI–PPKE BTK, Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta mediaevalia* 3.) 149.: 4. jz.

69 Latin nyelvű oklevél: DF 258 369. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 242/1.). Legújabb kiadása: *Mészáros Orsolya*: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 2009. 139–140. (39. sz.). Német nyelvű oklevél: DF 258 370. (ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 242/2.). Fazekas Istvánnak köszönöm, hogy helyszíni tanulmányozással megerősítette a párhuzamos oklevéladás tényét.

nem jelentett gondot, hogy a latin mellett az érintett fél anyanyelvén is oklevelet fogalmazzanak meg.⁷⁰

Luxemburgi Zsigmond magyar király 1397-ben adta ki hazai ügyben első német nyelvű oklevelét a Nyitra megyei Fejéregyházán (másképpen Újvárott vagy Holicson). Ebben Vereskői Wolfart Ulrik földbirtokosnak és Nagyszombat királyi város polgárainak a vitáját rendezte az uralkodó.⁷¹ Mivel mindkét érintett fél, a földbirtokos és a város lakossága is német volt, alapvetően nekik volt fontos, hogy az ügyről német nyelvű oklevél készüljön. Zsigmond király, magyar trónját megtartva, később német-római császár és cseh király lett. Kancelláriái egymástól jól elkülönítve működtek, magyar kancelláriái alig adtak ki német nyelvű oklevelet.⁷²

Luxemburgi Zsigmond utóda, Albert magyar, német és cseh király alatt kisé gyarapodott a német nyelvű királyi oklevelek száma.⁷³ Ezt követően a többi magyar király is adott ki német nyelvű okleveleket, de a latin nyelvű kiadványok továbbra is dominánsak maradtak.

Hunyadi Mátyás király külügyi levelezésében ugyan a levelek egyötöde német nyelvű volt, de ezek is latin fogalmazat alapján készültek. A kor szokásától eltérően a magyar király azért levelezett a német fejedelmekkel és a svájci köztársasággal anyanyelvükön, hogy politikai céljai érdekében ezzel is megnyerje bizalmukat.⁷⁴ Mátyás királynak a meghódított morva főváros, Brünn számára kiadott oklevelei cseh, latin vagy német nyelven íródtak.⁷⁵ Érdekességképpen megjegyezzük, hogy Mátyás németül levelezett házasságon kívül született fia, Corvin János édesanyjával, az osztrák származású Edelpöck Borbálával.⁷⁶

70 Zsigmond király 1402-ben Pozsonyban egyidejűleg latin és német nyelven kiállított oklevelében tette meg IV. Albert osztrák herceget utódává arra az esetre, ha fiúörökös nélkül halna meg. Az országnagyok egy héttel később ugyancsak Pozsonyban nem követték az uralkodót a párhuzamos oklevéladásban, amikor csak latin nyelvű oklevélben vállalták, hogy ebben az esetben az osztrák herceget koronázzák királlyá. *Lővei P.*: i. m. (68. jz.) 149., 156.

71 DL 8249. Kiadása: *Mollay K.*: Német–magyar nyelvi érintkezések i. m. (24. jz.) 124–127. Vö. ZsO I. 4934. sz.

72 *Szilágyi Loránd*: A német birodalom és Magyarország personális uniója 1410–1439. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. (1934) 159–203.; *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. 1387–1437. Gondolat, Bp., 1984. 233. Vö. *Kondor Márta*: A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez. Századok 142. (2008) 413–436.

73 *Mályusz Elemér*: A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt (1438–1439). In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth*. Szerk. Bollók János. ELTE, Bp., 1978. (Klasszika-filológiai tanulmányok 3.) 287–351.

74 *Fraknoi Vilmos*: Mátyás király mint levélíró. In: *Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I–II*. Szerk. Uő. MTA, Bp., 1893–1895. (Újabb kiadásban: *Mátyás király levelei. Fraknoi Vilmos munkáját s. a. r., utószó: Mayer Gyula*. Nap, Bp., 2008.) LXVI–LXVIII. A levelek között mindössze egyetlen cseh nyelvű volt, ami a cseh királynak szólt. Uo. 265–266.

75 *Székelgy György*: Mátyás király és a morva főváros (Diplomatika és nyomdatörténet). Századok 114. (1980) 600–614.

76 *Ritókéné Szalay Ágnes*: Borbála. In: *Uő*: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Balassi, Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció 28.) 121–133.

Egyedül a tárnokmesteri hivatal esetében lehetett volna azt várni, hogy a német nyelv jelentősebb szerephez jut. A királyi tárnokmester (*magister tavernicorum*) ugyanis szoros kapcsolatban állt a hét szabad királyi várossal (Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Eperjes és Bártfa), amelyek lakói részben vagy egészben németek voltak. A tárnokmesteri ítélőszék jelentette a szabad királyi városok fellebbviteli fórumát, ahol a tárnokmester polgári ülnökökkel ítélkezett.⁷⁷ Ennek ellenére a tárnokmester, a királyi udvar tisztségviselője inkább latinul adta ki okleveleit.⁷⁸ Latin nyelvű levélben szólította fel a városokat, hogy küldjék el képviselőiket az ítélőszékre.⁷⁹

Ami a birtokigazgatással összefüggő írásbeliséget illeti, ezen a területen a német nyelv akkor jelent meg, ha német volt a földbirtokos. Frangepán Beatrixszal, Corvin János özvegyével 1509-ben kötött házassága révén György brandenburgi örgróf tekintélyes birtokállomány tulajdonosa lett Dél-Magyarországon. Birtokain jelentős volt a német nyelvű írásbeliség.⁸⁰

A német nyelv használata végeredményben túlnyomóan a városi írásbeliséghez kötődött.⁸¹ A bécsi, prágai vagy a krakkói egyetemen tanult, gyakran külföldről érkezett városi jegyzők alakították és formálták ezt az írásbeliséget.⁸² A soproni jegyzők valamennyien a bécsi egyetemen tanultak, és egy kivétellel Ausztriából vagy Bajorországból érkeztek a városba.⁸³ Közülük kiemelkedett Liebhart Egkenfelder, aki a bécsi egyetemi tanulmányai után előbb az osztrák Hainburg, majd Sopron és végül Pozsony város jegyzője lett. Utóbbi helyén jó

77 *Iff. Szentpétery Imre*: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok 68. (1934) 510–590.; *Kubinyi A.*: Budapest története i. m. (14. jz.) 85–86., 165–166., 173–174. Vö. *Štefánia Mervanová*: Ius taverniciale. Štúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vyvoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. stor.). Veda, Bratislava, 1985. 15–65. *Körmendy Kinga*: Iura civilia – arbor consanguineitatis carmen historicum. Teleki László kolozsvári könyvtárának kolligátuma. In: Könyves műveltség Erdélyben. Szerk. Bányai Réka. Mentor, Marosvásárhely, 2006. 196–213.

78 Inventár I. 399., 401., 407., 1347., 1379., 1380., 1428., 2517., 2731., 2774., 2775., 3354., 3402., 3772., 3777., 3973., 3997. sz.

79 DF 215 890., 229 063. Vö. *Iványi B.*: Eperjes levéltára i. m. (15. jz.) II. 698. sz.; Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. Összeáll. Iványi Béla. I. MTA, Bp., 1910. 3114. sz. Egervári László tárnokmester Eperjes és Bártfa városához 1493-ban intézett azonos tartalmú levele. Nyilván ugyanilyen levelet kapott a többi tárnoki város is.

80 Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ed. Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi. Akadémiai, Bp., 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 12.) 48., 179., 180., 181., 263. sz.

81 Vö. *Schulze, U.*: i. m. (25. jz.) 105.

82 *Iványi B.*: Jогtörténeti vonatkozások Eperjes számadáskönyveiben i. m. (52. jz.) 254.; Középkori cseh oklevelek. Az okleveleket közzétette és történeti jegyzetekkel ellátta Bottló Béla–Fügedi Erik. Szerk. és nyelvészeti jegyzetekkel ellátta Kniezsa István–Király Péter. Akadémiai, Bp., 1952. (Magyarországi szláv nyelvemlékek 1.) 162–163.; *Mollay K.*: Német–magyar nyelvi érintkezések i. m. (24. jz.) 121.

83 *Szende Katalin*: A magyarországi középkori német nyelvű források kiadásának elvei és gyakorlata. Fons 7. (2000) 51.

másfél évtizedes szolgálat után a 15. század derekán halt meg. Végredelele szerint 37 kötetből álló könyvtárral rendelkezett. Könyvgyűjtő és könyvmásoló volt. Egyes köteteibe latinul és németül adatokat rögzített önmagáról és Magyarország politikai viszonyairól.⁸⁴ Hagyatékából német nyelvű jogkönyv és az oklevelek megfogalmazását segítő német nyelvű formuláskönyv sem hiányzott.⁸⁵

A cseh nyelvű jogi írásbeliség emlékei a cseh királysággal, közelebről Morvaországgal szomszédos Északnyugat-Magyarországról valók, ahol szláv nyelvű népek, azaz a szlovákok elődei éltek. Zömmel erre a területre vonatkozik a legnagyobb hazai válogatás is, amely Kniezsa Istvánnak és munkatársainak köszönhetően a Magyar Országos Levéltár anyagából 78 cseh nyelvű oklevélszöveget tett közzé az 1432–1526 közti időszakból.⁸⁶ Jobbára a husziták tartós jelenlétének tulajdonítható, hogy jelentős számú cseh nyelvű oklevél maradt fenn a felvidéki levéltárakban is.⁸⁷ Amikor cseh nyelvű okleveleket mondunk, Kniezsa István szóhasználatát követjük.⁸⁸ A szlovák kutatók inkább szlovakizált cseh vagy szlovák elemekkel teli ó-cseh nyelvről beszélnek.⁸⁹

84 *Szelestei N. László*: Liebhard Eghenvelder pozsonyi írnok kódexe. In: *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*. OSZK, Bp., 1985. 130–131.; *Uő*: Eghenvelder, Liebhard. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. II. Főszerk. Kőszeghy Péter. Balassi, Bp., 2004. 279. A végrendelet szövege: Das Preßburger Protocollum testamentorum i. m. (44. jz.) 241–248. (183. sz.)*.

85 *Item ain deutscher formulary in ainer roten losch hawt verpunden, guete dictamina, und ist meiner hanntgeschrift. – Das Preßburger Protocollum testamentorum i. m. (44. jz.) 242. (183. sz.)*. *Vö. Király J.*: i. m. (40. jz.) 19.

86 *Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 9–136., 160–161.*

87 Az 1426 és 1526 közti időszakból 245 cseh nyelvű oklevelet tettek közé jobbára a felvidéki városi levéltárak anyagából. (A tételek közé felvették és újra kiadták a zsolnai városkönyv cseh nyelvű bejegyzéseit is.) *Václav Chaloupecký*: *Středověké listy ze Slovenska*. Bratislava–Praha, 1937. (Slovenský archiv 1.) 3–172., 188–213.; *Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia*. Na vydanie pripravil Branislav Varsik. Vyd. SAV, Bratislava, 1956. 91–125., 257–262., 389–401.; *Josef Macůrek*: *K otázce české listiny a české kanceláře na dvoře uherském v 2. pol. 15. století (v letech 1486–1490)*. *Historický časopis* 6. (1958) 560–569., négy oklevélszöveg: 567–569. *Vö. Inventár I–II. passim*. Az említett közlések természetesen nem tartalmazzák valamennyi cseh nyelvű oklevél szövegét. Így a Mednyánszky család beckói levéltárából való 1422. évi oklevelet sem. DF 266 764., 282 986. *Vö. ZsO IX. 1247. sz.* Az adatra C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

88 *Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 161–163. Vö. Kiss Lajos*: *A szláv népnév és rokonsága*. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Szerk. Benkő Loránd. Akadémiai, Bp., 1963. (Nyelvtudományi értekezések 40.) 193–200. A szlovák népnév 1828-ból adatolt. Uo. 195. Heltainál 1575-ben a következő felsorolás olvasható: „Magyarországban, Tótországban, Sklovákországban, Horvátországban, Rácországban”. *Heltai Gáspár*: *Magyar krónika*. Bev. Vargyas Béla. Bp., é. n. 7. A adatot Kiss Lajos cédulájából ismerem, melynek másolatát Fehértói Katalin bocsátotta rendelkezésemre.

89 *Július Sopkó*: *Pisári a vznik Žilinskej knihy (Die Schreiber und die Entstehung des Žilinaer Buches)*. In: *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. K 600. výročiu vydania výsad pre žilinských Slovákov (Nationale Entwicklung der Städte in der Slowakei bis zum Jahre 1918)*. Zost. Richard Marsina. Osveta, Martin, 1984. 70.

A latin és a német nyelv használatával szemben a cseh nyelvnek nem sok esélye volt. Egyedül Zsolna városának volt jelentősebb cseh nyelvű oklevéladása. Innen való a legrégebbi cseh nyelvű magyarországi oklevél. 1381-ben Mičko zsolnai örökbíró (*advocatus*) adta ki, és a sajátja mellett a város pecsétjével is megerősítette.⁹⁰

Zsolna városában valószínűleg már az 1310 körüli alapítástól kezdve vegyesen éltek németek és szlávok (*Slavi*). Az utóbbiak száma egyre nagyobb lett. Ennek eredményeként a 14. század második felében elérték, hogy a városi tanácsban ugyanannyi képviselőjük legyen, mint a németeknek. Sőt a városi tanácsban való paritásos képviselőtükhöz a német polgárok szándéka ellenére 1381-ben megszerezték Nagy Lajos király jóváhagyását is.⁹¹ További megerősítésüket mutatja, hogy visszaszorult a német nyelv használata.

A változás nyomot hagyott a városi belső írásbeliségen is. Beszédes bizonyítéka ennek Zsolna középkori városkönyve (*Liber civitatis Ziliniensis*).⁹² Ebbe 1378-ban bemásolták németül a magdeburgi jogkönyvet, száz évvel később, 1473-ban pedig már ennek cseh fordítását, továbbá valamikor az erdélyi Radna német nyelvű bánya- és városjogát is. Ezekkel együtt a városkönyv az 1378–1524 közti időszakból összesen 118 bejegyzést tartalmaz. Ezek alig egyötöde német, egynegyede latin és több mint a fele cseh nyelvű. Időbeli megoszlásuk alapján jól megfigyelhető, hogy a 15. század első harmadában a német, második harmadában pedig a latin nyelv használata szűnt meg, és ezzel egyeduralkodóvá vált a cseh nyelv.⁹³ Ezzel szemben a város oklevelei ugyanebből az időszakból a latin nyelv használatának nagy fölényét mutatják: a 17 városi kiadványból mindössze két oklevelet írtak németül, egyet pedig csehül.⁹⁴

90 Szövegét közli: *Richard Marsina*: Vysady pre žilinských Slovákov z roku 1381 (Die Privilegien für die Žilinaer Slowaken aus dem Jahre 1381). In: *Národnostný vývoj miest na Slovensku* i. m. (89. jz.) 37–38.

91 *Václav Chaloupecký*: Privilegium pro Slavis. Kritický rozbor žilinské listiny z roku 1381. Bratislava. *Časopis pro výzkum Slovenska a podkarpatské Rusi* 10. (1936) 349–364. Az 1381. május 7-én kiadott oklevél szövege: uo. 354. Vö. DF 274 702.

92 DF 266 966. Kiadása: *Kniha žilinská*. Vyd. *Václav Chaloupecký*. O právu magdeburském německým jazykem v knize žilinské z roku 1378 pojednává *Rudolf Rauscher*. Bratislava, 1934. Részleges, csak a német nyelvű részre korlátozódó kiadása: *Das Stadtrechtbuch von Sillein*. Einleitung, Edition und Glossar: *Ilpo Tapani Piirainen*. De Gruyter, Berlin–New York, 1972. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker. N. F. 46.) 35–172. Bár a radnai bánya- és városjog szövege (uo. 155–160) V. István királyra hivatkozik, valójában ma ismert formáját a 14. század második felében nyerte el. Amennyiben valamilyen előzménye volt, az V. István latin nyelvű oklevele lehetett. *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza i. m. (27. jz.) I. 562–565.; EO I. 307. sz.

93 *Sopkó, J.*: i. m. (89. jz.) 70.

94 Német nyelvű 1421-ből: DL 87 954. (kivonata: ZsO VIII. 911. sz.), illetve 1520-ból: DF 234 970. Cseh nyelvű 1472-ből: DL 17 302., kiadása: *Középkori cseh oklevelek* i. m. (82. jz.) 24–25. Latin nyelvű oklevelek (1379–1524): DL 42 119. (másolata: DF 274 738.), DL 94 462. (kivonata: ZsO VI. 2581. sz.), DL 94 528. (= DF 278 426.), DL 94 888., DF 234 979., 235 051., 235 103., 260 368., 274 695., 274 730., 274 737., 283 576., 285 696., 286 358. (kivonata: ZsO V. 1302. sz.). A zsolnai városkönyvben szereplő kiadványokat itt nem vettem figyelembe.

Ez a nyilvánvaló ellentét feloldható. Míg Zsolna város belső írásbelisége, ügyvitel az etnikai változásokkal összhangban nyelvileg homogenizálódott, addig a nagyobb nyilvánosságnak szánt, kifelé irányuló városi oklevelek az igényeknek megfelelően megőrizték a latin tradíciót. A német lakosságú Selmecebánya városának mégsem írhattak csehül, tehát inkább latinul írtak.⁹⁵

A cseh nyelvű írásbeliség eredetére a zsolnai városkönyv egyértelmű magyarázatot ad. A városkönyv bejegyzései sok írnok keze nyomát őrzik. Közülük ketőnek a nevét is ismerjük. Nem akármilyen munkát végeztek. Miklós a német nyelvű magdeburgi jogkönyvet, Václav pedig ennek cseh nyelvű fordítását másolta a zsolnai városkönyvbe. Mindketten a közeli Morvaországból érkeztek Zsolnára.⁹⁶ Miklósról a szlovák kutatás sokáig azt vélte, hogy Zólyom megyéből származik, noha Ivan Hlaváček cseh történész jó negyed évszázada kimutatta, hogy morva területről került a városba.⁹⁷

Ami a magyar nyelvet illeti, a középkor utolsó évtizedeiből 1526-ig bezárólag ismert mintegy 50 magyar nyelvű forrás, többnyire nyugta, végrendelet és levél arra mutat, hogy a Magyar Királyság többségi nyelve lényegében alig kapott teret a középkori jogi írásbeliségben.⁹⁸ Nincsen közöttük egyetlen Mohács előtti magyar nyelvű városi kiadvány sem.⁹⁹ Ez azért is meglepő, mert a királyságban használt többi anyanyelvvél ellentétben jelentős magyar nyelvű egyházi és világi irodalmi írásbeliség létezett.¹⁰⁰ Legkorábbi emlékét, a jól ismert *Halotti beszéd és könyörgést* a 12. század végén jegyezték le, és a sort folytathatnánk egészen a Karthauzi Névtelen magyar nyelvű prédikáció- és legendagyűjteményéig, a középkor végén készült Érdy-kódexig.¹⁰¹

95 DF 234 979., 235 051., 235 103.

96 *Sopkó, J.*: i. m. (89. jz.) 70–71.; *Michal Bada*: A zsolnai számadáskönyv. Forrás a késő középkori és kora újkori város mindennapi életének kutatásához. In: *Bártfától Pozsonyig* i. m. (42. jz.) 188. A korábbi szlovák felfogást ismételve, Ilpo Tapani Piirainen is Zólyom környékéről származtatja a magdeburgi jogkönyv név szerint ismert másolóját. *Das Stadtrechtbuch von Sillein* i. m. (92. jz.) 14.

97 *Ivan Hlaváček*: Poznámká k diplomatické žilinské knihy. *Slovenská archivistika* 20. (1985) 2. sz. 114–117.

98 *Istványi Géza*: A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Egyetemi Ny., Bp., 1934. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai 1. Oklevél- és Címertani Tanszék) 105–108. (1–55. sz.). Vö. *Középkori leveleink 1541-ig*. Szerk. Hegedűs Attila–Papp Lajos. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. (Régi Magyar Levelestár 1.) 1–141. (1–64. sz.).

99 *Kubinyi András*: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) 43.

100 Számbavételüket ld. „Látjátok feleim...” i. m. (3. jz.) passim.; *Gerédy Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Akadémiai, Bp., 1962. (Irodalomtörténeti Könyvtár).

101 *László Mezey*: Die mittelalterliche Frauenbewegung und die Anfänge der ungarischen Literatur. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica Hungarica* 2. (1973) 25–39.; *András Vizkelety*: Gleichzeitigkeit und Phasenverschiebung in der Entstehung der deutschen und ungarischen Literatur. *Jahrbuch der ungarischen Germanistik* (1998) 13–17.; *Tarnai Andor*: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1984. (Irodalomtudomány és kritika) 239–269.; *Madas Edit*: Középkori prédikációirodalmunk történetéből.

A német és a cseh nyelv esetében nagyon sokat számított, hogy volt lehetőség a szomszédos német, illetve cseh nyelvterületen a 13., illetve a 14. században kialakult gyakorlat átvételére, utánzására, külföldi német vagy cseh jegyzők alkalmazására. A magyar nyelv használói számára ilyen lehetőség nem létezett. A Magyar Királyság sok mindent átvett nyugatról, de ebben az esetben erre egyszerűen nem volt mód.

A magyar nyelvű szóbeliség és az irodalmi írásbeliség viszonylag fejlett volt. A királyi udvar, az országgyűlés, a központi és helyi kormányzati szervek és bíróságok beszélt és tárgyalási nyelve, a különféle alkalmakból és célból leteendő eskük szövege egyes városok és régiók kivételével a magyar volt.¹⁰²

A magyar nyelvű kommunikáció fontossága az érvelésekből sem hiányzott. A 14. század közepén Erzsébet anyakirályné azzal kívánta megakadályozni az olasz származású csanádi püspök áthelyezését Veszprémbe, hogy az nem fogja tudni ellátni a veszprémi püspök királynéi kancellári hivatalát, mivel nem tud magyarul.¹⁰³ A középkor végén az egyházi bíróságokat vezető olasz vikáriusok magyarországi működésével szemben pedig az volt a kifogás, hogy nyelvi hiányosságaik miatt tolmácsokat kell alkalmazni, ami növeli a költségeket.¹⁰⁴

A magyar nyelv talán készen állt arra, hogy beszélt változata és irodalmi alakja mellett megjelenjék a jogi írásbeliségben is. A középkor végi jogi írásbeliség legnagyobb teljesítménye, Werbőczy István *Tripartituma* latin nyelven a magyar jogszokásokat foglalta írásba. Az 1517-ben Bécsben megjelent művet nem sokkal harmadik kiadása után, 1565-ben Weres Balázs Bihar megyei jegyző kivonatossan, vagy ahogyan a címlap írta: *rövideden* lefordította magyarra, és Debrecenben megjelentette.¹⁰⁵ A teljes magyar fordítás 1611-ben ugyancsak Debrecenben látott napvilágot. Ezt megelőzően horvát és német fordítás is született a *Tripartitumból*.¹⁰⁶ Az 1574-ben megjelent horvát fordításnál Ivan

A kezdetektől a XIV. század elejéig. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. (Csokonai Könyvtár); *Vizkelety A.*: Irodalmak útban a pergamen felé i. m. (3. jz.) 79–96.

102 *Fügedi Erik*: „Verba volant...”. Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: *Uő*: Kolduló barátok i. m. (10. jz.) 455.; *Kubinyi A.*: Zur Frage der Toleranz i. m. (16. jz.) 200.; *Uő*: A városok az országos politikában, különös tekintettel Sopronra. In: Sopron térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Konferencia Sopron szabad királyi város 725 évéről. Szerk. Turbuly Éva. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2002. 35.; *Bónis György*: Régi magyar esküminták. I. Magyar Nyelv 57. (1961) 278–285.; *Kovács Ferenc*: Régi magyar esküminták. II. Uo. 285–295.; *Kertész Balázs*: Esküszöveg magyar nyelven 1446-ból. In: „Látjátok feleim...” i. m. (3. jz.) 247. Sáros megye hatósága 1422-ben azt jelentette, hogy felmentett egy gyanúsított jobbágyot, miután harmadmagával tisztító esküt tett. De azt sem hallgatta el, hogy az egyik eskütárs helyett újat kellett állítani, mert nem ismerte a magyar nyelvet, német volt. ZsO IX. 41. sz. Az adatra C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

103 Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Edita a Collegio Historicorum Hungarorum Romano et al. Bp., 1896–1907. II. 114–115.

104 *Bónis György*: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formulálaskönyv. Levéltári Közlemények 44–45. (1973–1974) 89–93.

105 Régi magyarországi nyomtatványok i. m. (12. jz.) 207–208. (207. sz.).

106 *Csekey István*: Werbőczy és a magyar alkotmányjog. Kolozsvár, 1941. 51–53., 58–59. (4. sz.), 62–64. (8. sz.), 65. (10. sz.), 65–66. (11. sz.).

Pergošić (Iohannes Literatus Pergossich) nemcsak az eredeti művet vette figyelembe, hanem a Weres Balázs-féle magyar fordításra is támaszkodott.¹⁰⁷ A magyar nyelv tehát a középkor végén alkalmas lehetett arra, hogy jogi fordulatokat visszaadjon.

Mindezek ellenére a magyar nyelv nem jelent meg a jogi írásbeliségben. Ennek legfőbb oka az volt, hogy Európa más részeitől eltérően Magyarországon az egyház meghatározó szerepet játszott az okleveles gyakorlatban. A jelentős káptalanok és szerzetesrendi konventek hiteleshelyekként az egész országot behálózva egyfelől a közjegyzőkhöz hasonlóan a magánjogügyletek írásba foglalását végezték, másfelől királyi parancsra vagy hatósági megkeresésre tanúként működtek közre a kormányzati és bírósági eljárásoknál, és arról közhitelű pecsét alatt oklevelet állítottak ki. A mintegy 40 hiteleshely tevékenysége átfogta a magán-, a kormányzati és a bírói szféra egészét. Itt latin nyelven kezdődött az írásbeliség, természetesen, hogy latinul is folytatódott tovább, és így biztosította a latin nyelv széles körű használatát. A hiteleshely a nemesség intézménye volt, leginkább ők tartottak igényt a káptalanok és konventek sajátos munkájára.¹⁰⁸ A magánszemélyeknek érdekében állt, hogy rendelkezéseiket hiteleshely erősítse meg, hogy azok térbeli és időbeli korlátok nélkül érvényesíthetőek legyenek.

Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond földesúr 1464-ben Óvárton (a mai Mosonmagyaróváron) kiállított német nyelvű végrendeletében azt vállalta, hogy a felelősége javára tett intézkedéseit magyar szokás szerint a káptalan (hiteleshely) előtt is be fogja vallani.¹⁰⁹ Még aznap beváltotta ígéretét. Elment a közeli Győrbe, ahol kérésére a győri káptalan a három függőpecséttel megerősített német nyelvű oklevelet latin nyelvű szövegbe foglalva átírta, és ezzel közhitelűvé tette.¹¹⁰

A németnél jóval később, a középkor végén lassan kibontakozó magyar nyelvű magánjogi írásbeliség is használt hasonló formulát. Először Vér András fogalmazta meg magyarul az 1504. évi záloglevelének záradékában, hogy oklevele csak addig érvényes, amíg káptalannál nem tesz róla bevallást („myg kaptolomban tehetek ezekrvl valast”), azaz a váradi káptalannal mint hiteleshellyel írásba nem foglaltatja a jogügyletet.¹¹¹ A hiteleshelyi kiadvánnyal szemben tehát a magyar nyelvű magánoklevél csak átmeneti érvénnyel bírt.

107 Régi magyarországi nyomtatványok i. m. (12. jz.) 354–355. (354. sz.). Vö. *Nyomárkay István: Filológia – a nyelvi kapcsolatok kutatásának tudománya. Magyar hatás a 16. századi horvát jogi terminológiában.* Magyar Nyelvőr 133. (2011) 1–11.

108 *László Solymosi: Die glaubwürdigen Orte (loca credibilia) Ungarns im 14.–15. Jahrhundert.* Archiv für Diplomatik 55. (2009) 175–190.

109 Unser geschafft sollen und wellen wir der benanten frawn Barbara unser lieber gemahel auch einbekennen in dass cappittel als dann im kunigreich zu hungern gewonhait und herkomen ist. – DL 16 044.

110 DL 16 045.

111 *Istváni G.:* i. m. (98. jz.) 24., 42. Istváni 1564-ből idézi az első olyan magyar nyelvű oklevelet, amely nem említi, hogy az oklevéladó káptalan előtt is be akarja vallani a jogügyletet. Uo. 42. Az 1504. évi záloglevél legújabb kiadása: *Középkori leveleink i. m. (98. jz.) 21–22. (12. sz.).*

De nemcsak világi személyek, hanem egyházi testületek is fordultak ehhez a sajátos intézményhez. Így például Nyitra megyében az elefánti pálosok kérésére a garamszentbenedeki konvent latin keretbe foglalva még ugyanabban az évben átírta a pálosok számára jogot biztosító, 1506-ban cseh nyelven kiadott oklevelet.¹¹² A pálosok újabb kérésére ugyanezt az oklevelet 1513-ban a nyitrai káptalan nemcsak ismét átírta, hanem a cseh nyelvben (*in idiomate Bohemico*) leginkább járatos kántorkanonok közreműködésével még latinra is fordította.¹¹³ Így kapcsolódott egybe a magyarországi okleveles gyakorlat két specifikuma: a latin nyelv dominanciája és a hiteleshely.¹¹⁴

A 14. századtól fennmaradt egyházi és világi formuláskönyvek latin nyelvűek, egyetlen más nyelvű oklevélminta sem található bennük.¹¹⁵ A Magyi János császári és pápai közjegyző 15. századi latin formuláskönyvében található magyar glosszák és egy magyar nyelvű verses jogi szabály („Mert mit egyszer megszerzettél / és tőled elvétettél / ha igazat akarsz tenned / többszer nem kell hozzád vened”) arra utal, hogy az utódnevelés Magyi János irodájában magyarul folyt.¹¹⁶

Mindezzel szorosan összefüggött az a magyarországi gyakorlat, amely a nyugatival szemben erősen korlátozta az anyanyelv használatának lehetőségeit a jogi írásbeliségben. A hazai jogfelfogás ugyanis nem ismerte el a saját ügyben saját pecsét alatt kiadott írások hitelességét, jogérvényét. A magánszemélyek pecsétjei nem voltak közhitelűek, az ilyen pecsétekkel megerősített oklevelek általános jogérvénnyel nem bírtak, előrkítést tartalmazó okleveleket ilyen pecsétekkel megerősíteni nem lehetett. Ugyanakkor a joggyakorlat az egyházi intézmények pecsétjeit közhitelűnek tartotta. A városok, mezővárosok pecsétje csak szűk körben, az adott településre vonatkozóan bírt érvényességgel. A település határain belül fekvő ingóságokra és ingatlanokra vonatkozó jogügyletek ugyanis döntően a városi hatóságra tartoztak, amely a saját okleveleit tekintette jogérvényesnek.¹¹⁷

112 DL 21 556. Kiadása: Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 75–76. (A keltezés feloldása mindkét oklevél esetében pontatlan.)

113 DL 21 530. Kiadása: Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 76–78. Idekívánkozik, hogy a szepesi társaskáptalan és Szepes megye hatósága a középkor végén ugyanazt a cseh jegyzőt foglalkoztatta, aki munkája során alapvetően a latint használta. Amikor 1516-ban Bártfai Bálint szepesi örkanonok őt ajánlotta Bártfa városának a következő évben megüresedő városi jegyzői állásra, azt is megjegyezte, hogy elégségesen tud németül. Nem hivatkozott latin-tudására, mert az természetes volt. DF 217 548. Idézi *Székely Gy.*: Városok és nyelvek i. m. (13. jz.) 263.

114 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 260–261.

115 Vö. *Bónis György*: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. KJK, Bp., 1972. 143–161.

116 *Kertész Balázs*: Magyi János formuláskönyve. In: „Látjátok feleim...” i. m. (3. jz.) 249.

117 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 231–232., 243.; *Hajnal I.*: Írásbeliség i. m. (21. jz.) 211–212.; *Istványi G.*: i. m. (98. jz.) 42.; Középkori cseh oklevelek i. m. (82. jz.) 162. Vö. *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inlyti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum. Critice recensuerunt et Anglice reddiderunt János M. Bak–Péter Banyó–Martyn Rady*. Schlacks, Bp., 2005. (Decreta regni mediaevalis Hungariae 5.) 242. (II. p. 13. tit. 4. §), 392. (III. p. 13. tit.).

A hiteleshelyek működése és a magyar joggyakorlat sajátosságai mellett a latin nyelv meghatározó szerepe a többi beszélt nyelvvel szemben azzal is magyarázható, hogy egy többnyelvű királyság esetében a jogi írásbeliség nyelve *nem lehetett* a többségi nyelv, és különösen nem egy számbeli kisebbségnek a nyelve. Szükség volt egy nyelvre, amely a jogi fogalmakat egységesen fejezte ki. A központi kormányzati szervek és bíróságok számára gyakorlati jelentősége is volt a közvetítő nyelv használatának. Nem számolhattak azzal, hogy az egyes településeken milyen nemzetiségű lakosság él, hogy azok nyelvén fogalmazzák meg parancsaikat, kéréseiket, követeléseiket, ítéleteiket, és nem foglalkozhattak azzal, hogy Nagyszombat németek, Debrecen zömmel magyarok, Árva megyét pedig többségében szlávok lakták. Ha azt akarták, hogy az információ (törvényszöveg, királyi parancs) mindenkihez eljusson, akkor az értelmiség közös nyelvén kellett azt megfogalmazni. A latinnak a használata azért is magától értetődő volt, mert a középkori értelmiség műveltsége, iskolázottsága a latin nyelv ismeretén alapult. A különböző anyanyelvű, esetenként többnyelvű magyarországi értelmiségben belül nemcsak a középkorban, hanem még jóval azután is megmaradt a latin nyelv, a *lingua Latina* meghatározó, sőt – a városok egy részét kivéve – egyeduralmukodó helyzete, hiszen a fenti szempontok jelentős részben továbbra is fennálltak.¹¹⁸

Ilyen körülmények között az anyanyelvű jogi írásbeliség kibontakozására a városokban volt lehetőség. Mint láttuk, a feltételek alapvetően a német nyelvnek kedveztek. Ezen a helyzeten valamelyest majd a kettős királyválasztás, az ország három részre szakadása és a reformáció változtat.¹¹⁹ De ez már egy másik történet.

LÁSZLÓ SOLYMOSI

NATIVE TONGUE AND LEGAL LITERACY IN MEDIEVAL HUNGARY

The medieval Kingdom of Hungary had been a multilingual, ethnically heterogeneous country right from the start. It was not only the linguistic diversity of the ecclesiastical society or the royal court that was quite natural, but also the fact that the inhabitants of the country used different native tongues. Whereas there existed as many spoken

118 *Szentpétery I.*: i. m. (1. jz.) 260.; *Kurcz Ágnes*: A lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Akadémiai, Bp., 1988. 230. Vö. *Vizkelety András*: Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században című könyvéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 94. (1990) 520–528., különösen 525.

119 *Istványi G.*: i. m. (98. jz.), különösen 31–52., 64–73., 77–79., 98–100.; *Papp László*: A hiteleshelyek története és működése az újkorban. Bp., 1936. (Palaestra Calasanciana 14.) 33–34.; *Fügedi E.*: „Verba volant...” i. m. (102. jz.) 461–462. Vö. *Kertész Balázs*: Az Országos Széchényi Könyvtár MNY 64. jelzetű nyelvemlékéről (Egy hiteleshelyi eljárás során készített feljegyzés). Levéltári Közlemények 77. (2006) 91–103.; *Kenyeres István*: Magyar nyelvű források a 16–17. századi kamarai levéltárakban. In: Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Szerk. Korompay Klára et al. MNYT, Bp., 2009. (A Nyelvtudományi Társaság kiadványai 229.) 100–108.; *Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori hiteleshelyi tevékenysége (XVI–XVII. század). Doktori értekezés. Debreceni Egyetem, 2011. passim.

languages as there were native tongues, literacy, after the adoption of Latin Christianity, was dominated by one learned language, namely Latin.

The present study examines the problem of when, to what extent, and with regard to what languages the multilingual nature of the medieval Kingdom of Hungary was reflected in the charters, that is, in legal literacy.

Charters, which were written almost exclusively in Latin in the 11th to 13th centuries, gradually opened themselves to three vulgar languages, German, Czech and Hungarian, from the 14th century on. The author examines the emergence and distribution of German, Czech and Hungarian charters in their proper linguistic, geographical and social background. He answers the question of why, among all the different participants of legal literacy, that is, central and local organs of government, courts of justice, ecclesiastical institutions, and urban communities, it was the latter whose internal charter production, including the writing of town books and of legal books which fixed urban customary law, was most characterised by the use of the mother tongue, and examines what kinds of legal matters the towns tried to reserve for themselves. Conditions were most favourable for the emergence of German charters. The use of German spread gradually eastwards in the towns mostly or partly inhabited by German-speaking people. The writing of Czech charters, on the other hand, was only considerable in the town of Zsolna (today Žilina, Slovakia). It should be emphasised, however, that the use of German and Czech was greatly facilitated by the possibility of adopting practices which had already developed in the neighbouring German and Czech speech areas, and by employing German or Czech notaries. No such possibilities existed for the users of the Hungarian language. Yet the language of hearings and the spoken language used in the royal court, the general assemblies, the central and local organs of government, and the courts of justice, with the exception of certain towns and regions, was Hungarian, the majority language of the Hungarian Kingdom. Yet, although by the end of the middle ages Hungarian had certainly become suitable to be used in legal literacy, this fact was not reflected in this kind of documents.

The study thus overviews those major features, among them the peculiarities of Hungarian legal practice and the institution of the places of authentication, under the influence of which Latin could remain dominant in legal literacy until as late as the 19th century.

